

ПРОЦЕСИ ІНТЕНСИФІКАЦІЇ ТА ЕКСТЕНСИФІКАЦІЇ В ІСТОРІЇ ФЕМІНІТИВІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Брус Марія

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
mariya_brus@ukr.net

Проблематика дослідження історії фемінітивів української мови не вичерпується до сьогодні. Власні лінгвістичні студії значно підживлюються міжгалузевими напрацюваннями з соціолінгвістики, етнолінгвістики, культурології, гендерології або переплітаються з ними в ділянці вивчення фемінітивів сучасного стану і минулих історичних етапів. І комплексне видання про діахронію та синхронію загальних назв жінок охопило не тільки лінгвальний, а й актуальні зараз аспекти дослідження [Брус 2019]. На тлі теперішніх активізованих фемінітивних процесів виринає потреба у з'ясуванні причин невпинних процесів фемінізації у сучасній українській мові, чого не простежувалося або не декларувалося навіть у минулому столітті. Для ефективного розв'язання цих та інших питань необхідно будувати і втілювати спеціальну методичку дослідження, визначати її складники. Практично загальновідомим фактом є походження фемінітивів із дописемного періоду – від праслов'янської мовної єдності. Але як давні фемінітивні явища проявлялися в діахронії та синхронії може допомогти встановити принцип застосування інтенсивних та екстенсивних змін.

Методика дослідження еволюції фемінітивів української мови ґрунтована на власній періодизації історичного розвитку фемінітивної підсистеми, побудованій із урахуванням дописемного й писемного періодів розвитку української літературної мови. З використанням відомих періодизацій історії розвитку української мови (Ю. О. Карпенка, В. В. Німчука, С. Й. Смаль-Стоцького, Є. К. Тимченка, Ю. В. Шевельова та ін.) [Карпенко 1993; Німчук 2005; Смаль-Стоцький 1996; Тимченко 1996; Шевельов 2002] виділено такі періоди розвитку фемінітивної підсистеми: протоукраїнський період до X ст., давньоукраїнський XI – XV ст., староукраїнський XVI – XVII ст., новий XVIII – XIX ст. та сучасний XX – XXI ст. Упорядкування таких синхронних зрізів зумовлене своєрідними ознаками формування української мови, її взаємодією з церковнослов'янською традицією і народнорозмовною практикою, розширенням сфери функціонування, збагаченням жанрово-стильових характеристик і суспільних функцій.

Дописемний протоукраїнський період відобразив творення первинних найменувань жіночого роду від індоєвропейських коренів (**baba*, **žena*, **mati*, **teta*, **svekry*, **sestra*, **snъxa*, **jetry*, **vъdova*, **děva* та ін.) і сформування фемінітивної підсистеми з відповідними лексичними та словотвірними одиницями у спільнослов'янській мові (**bratana*, **děvčina*, **družьka*, **gospodyni*, **gostьja*, **lubovnica*, **matьka*, **nevěsta*, **paserbica*, **prababa*, **rabyni*, **stryjьna*, **synovica* та ін.). Писемний давньоукраїнський період – це становлення і розквіт української літературно-писемної мови, використання її в розмовному мовленні, у розвиненому книгописанні, в офіційному спілкуванні, аж до втрати української державності в XV ст. На цей час припало функціонування близько восьми тематичних груп найменувань жіночого роду, серед яких простежувалося зростання кількості номінацій для позначення жінок за діяльністю, поведінкою, стосунками, станом, національними та релігійними ознаками, та збільшення обсягу майже всіх семантичних розрядів фемінітивів загалом (*боголюбиця*, *владычица*, *галичанька*, *дядина*, *дврььница*, *королева*,

кърмильница, мироносица, невѣстѣка, падъчерица, руска, самаряныня, служъница та ін.). На формуванні субстантивів зі значенням особи жіночої статі тоді позначився вплив церковнослов'янської традиції, під впливом якої утворювалися складні слова, варіанти до питомих слів або зі специфічними словотвірними ознаками (*Богоматеръ, благовѣстѣница, чьрноризица, богатичьна, дьщерь* та ін.) [Брус 2019: 92–98].

Староукраїнський період – це розвиток української літературної мови на живій народній основі, відмежування її від церковнослов'янської стихії, вживання майже в усіх сферах суспільного життя, поширення книгописання, поява книгодрукування, виникнення наукової, полемічної літератури, відчутний вплив тодішньої європейської освіти та культури. Упродовж цього часового проміжку численно поповнилися тематичні групи фемінітивів, у писемних джерелах уперше засвідчені слова спільнослов'янського походження (*мамка, нянька, дружина* та ін.), виявлені лексеми з розширеною семантичною структурою (напр., *жонка* «особа жіночої статі», «дружина стосовно свого чоловіка», «служниця, наймичка»). Крім церковнослов'янського, посилювався вплив латинської і польської мов, але вони не були такими потужними, як струмись народнорозмовної мовлення, завдяки якому фемінітивна підсистема збагатилася новими питомими назвами (*родителька, русенька, швачка, неборачка, опікунка, перекупка* та ін.). Чужомовний вплив відобразився найбільшою мірою на формуванні твірної бази фемінітивів, а не їхніх словотвірних засобів [Брус 2019: 114–121].

Новий український період – це час переходу української літературної мови на нову народну основу, розходження книжної та живої розмовної мови, розмежування духовної і світської літератури, розширення жанрово-стильових ознак української мови; нормалізація української літературної мови. У цей проміжок категорія фемінітивності мала багату народнорозмовну основу, чим відрізнялася від староукраїнського періоду, хоч охоплювала не тільки спільнослов'янську та власне українську лексику, а й слова церковнослов'янського, польського чи іншого європейського походження. Водночас із XVIII ст. употужнилася тенденція до спільного українсько-російського розвитку, розвинулися українсько-російські мовні зв'язки і російське посередництво в контактуванні з європейськими мовами [Брус 2019: 143–154]. У зв'язку з цим твірна база фемінітивів оновилася, охопивши численну кількість європейських запозичень, підвищилася продуктивність питомих словотвірних засобів і сформувалися словотвірні типи стилістично забарвленої лексики завдяки багатій власній народнорозмовній базі (*пелеханка, кухарочка, молодичка, друженька, ненечка, жінонька, верескуха, дівуся, матуня, знаха, грубуля* та ін.) [Брус 2019: 155–168].

Період XX – XXI ст. – розвиток української мови в часи існування Української Народної Республіки, радянської влади й української незалежної держави. На першу половину XX ст. припало вироблення основи української літературної мови, упорядкування норм української мови, творення власного правопису, активна наукова діяльність і книготворчість упродовж «золотого десятиріччя» (1921 – 1933 рр.). Після Другої світової війни розвиток української мови був підпорядкований тодішньому курсу політичної влади, спрямованому на радянізацію українського суспільства, а з відродженням української незалежності наприкінці XX ст. набув самостійного власного характеру. Отож основними етапами у формуванні фемінітивної лексики цього проміжку часу можна вважати українізацію, радянізацію і націоналізацію [Брус 2019: 171–174]. Початок минулого сторіччя був плідним на лінгвістичні дослідження з україністики, а кількість і якість наукової продукції, особливо словникової, у період українізації перевищили здобутки попередніх сторіч. У лексикографічних виданнях того часу зосереджена і найбільша кількість іменників жіночого роду, що засвідчувало існування їх у розмовному та писемному мовленні як питомого явища. Напр., «Російсько-український словник» за гол. ред. акад. А. Е. Кримського вмістив близько двох

тисяч загальних назв осіб жіночої статі з питомими та запозиченими основами і словотворчими засобами, зокрема й чимало агентивів жіночого роду (*баронеса, віконтеса, засновниця, дослідувачка, вкладниця, войовниця, вірителька, кандидатка, набивачка, насильниця, оброблювачка, ораторка, пайовичка, патріотка, перекупниця, передплатниця, підмітальниця, платільниця, прихильниця, речниця, сповісниця, танцівниця, ухвалювачка, фальсифікаторка, фальшивниця, фундаторка* та ін.). Упродовж періоду радянзації основними тенденціями в розвитку української мови стали активізація слів для позначення нових суспільних реалій та неологізація лексики внаслідок «спільного словотворення», що й суттєво позначилося на категорії найменувань осіб загалом та жіночого роду зокрема (*бригадирка, ведуча, виробничниця, відмінниця, вожата, дошкільниця, зв'язкова, колгоспниця, комсомолка, ланкова, льотчиця, одноосібниця, передовиця, стахановка, фізкультурниця, ударниця* та ін.). А з початком націоналізації досягнення радянської доби, і щодо вживання фемінітивів так само, поступово відходять у минуле через архаїзацію (*завгоспниця, постачальниця, продавиця*), деархаїзацію (*власниця, капіталістка, пільговичка*), неологізацію (*банкірка, економістка, менеджерка, програмістка, професіоналка, фінансистка*) словника, особливо це стосується професійної лексики [Брус 2019: 173–175].

Дослідження вказаних синхронних зрізів уможливує методика вивчення фемінітивної підсистеми, складниками якої є визначення статичності і динаміки, інтенсифікації та екстенсифікації, продуктивності й непродуктивності мовних явищ і процесів. У межах кожного часового проміжку категорія іменників жіночого роду становить окрему підсистему слів, існування якої вможливує сукупність номінативних одиниць, що вступають у системні зв'язки та відношення між собою чи з іншими лексичними категоріями слів. Своєрідністю фемінітивної підсистеми певного хронологічного зрізу є сукупність незмінних, або статичних даних, успадкованих переважно з минулої доби, і змінних, або динамічних змін, що вказують на перспективи розвитку фемінітивних явищ і на відмінність наступного часового етапу від попереднього. Характер статичних і динамічних процесів розглянуто на рівні класифікаційних одиниць та конкретних елементів фемінітивної підсистеми.

Методику дослідження фемінітивної підсистеми можна реалізувати як для встановлення загальних, так і конкретних виявів у межах кожного рівня. Так, із лексичного погляду до статичних фемінітивних явищ у діахронії української мови належить семантичний розряд назв жінок за родинними зв'язками, який сформований ще в праслов'янський період, успадкований давньоукраїнською мовою і в основному складі збережений на всіх наступних історичних етапах. Із конкретних прикладів можна навести праслов'янське найменування *дочка*, яке засвідчене тільки в писемних пам'ятках XIV – XV ст. і зафіксоване з первинним лексичним значенням на всіх історичних етапах. Порівняно з іншими, семантичний розряд назв жінок за діяльністю став динамічним явищем, що впродовж писемної доби зазнавав поступового зростання в кількісному і якісному планах. Але якщо в минулому він мало відображений у писемному мовленні, як засвідчили пам'ятки української мови, то на сучасному етапі простежується активізація агентивів жіночого роду в різностильових текстах.

Зі словотвірного боку в історії української мови статичні явища – це способи префіксації, флексації, конфіксації фемінітивів, успадковані ще з праслов'янської доби та представлені поодинокими прикладами похідних слів майже на всіх синхронних зрізах, незмінними практично аж дотепер. Однак суфіксальний спосіб словотворення відображав динамічність словотвірних процесів у фемінітивній підсистемі, яка виявилася у збагаченні словотвірних типів, словотвірних моделей, у підвищенні продуктивності одних та зниженні продуктивності інших словотвірних одиниць. Так, у межах суфіксального способу деривації до статичних явищ давньоукраїнської мови

належав словотвірний тип на *-ин-я*, успадкований із праслов'янської мови, який із незначними динамічними змінами проявив себе у староукраїнській і новий українській періоди, а також у минулому сторіччі, але в сучасній українській мові він став одним із продуктивних словотвірних типів. Динамічним явищем були словотвірні типи на *-к(а)* та *-ниц(я)*, які зберегли продуктивність до сьогодні, проте словотвірний тип на *-к(а)* залишився універсальним засобом вираження ознаки жіночості, а словотвірний тип на *-ниц(я)* знизив свою функційність.

Проявом динамічних і статичних змін у фемінітивній підсистемі української мови на всіх етапах її розвитку стала взаємодія старих і нових елементів. Система лексичних, словотвірних, стилістичних явищ, відомих із минулого, що послужили зразками, моделями для творення нових слів, належить до статичних явищ. Частка нових ресурсів, що виникли на старій базі чи доповнили її, засвідчує динамічність у фемінітивній підсистемі певного часового зрізу. Переплетення статичних і динамічних змін можна встановити тоді, коли семантичні розряди фемінітивів поповнюються новими словами, до них додаються нові семантичні розряди (напр., у давньоукраїнський період – назви жіночого роду для позначення осіб за церковно-релігійними ознаками); відомі словотвірні типи відбито в нових утвореннях (напр., у давньоукраїнський період словотвірний тип на *-к-а* – у відфемінітивних і відмаскулінативних утвореннях); за старими моделями утворено нові слова (напр., за аналогією до фемінітивів на *-овн-а*, *-евн-а* у староукраїнській мові виникло чимало нових відпатронічних дериватів).

Складником методології дослідження фемінітивів стало визначення інтенсивних та екстенсивних процесів, тісно пов'язаних із поняттями статичності й динаміки. Поняття інтенсифікації та екстенсифікації ввів учений В. В. Грещук для розкриття процесів історичного розвитку словотвірних явищ. Він звернув увагу на необхідність розмежування двох частин деривації: інтенсивної (похідні як результати словотворення в попередній період) та екстенсивної (розширення словотвірних зв'язків, залучення нової бази твірних основ) [Грещук 2009: 169]. Такі процеси, на його думку, тісно пов'язані, унаслідок чого екстенсивна деривація доповнює інтенсивну на синхронному зрізі, а в переході від попереднього до наступного етапу її ресурси стають інтенсивними. Результати інтенсивної та екстенсивної деривації вказують на різні особливості розвитку словотвірної структури мови. У межах навіть однієї словотвірної моделі на різних етапах може бути простежено неоднакове співвідношення інтенсивних та екстенсивних засобів [Грещук 2009: 170].

Використання понять інтенсифікації та екстенсифікації в методиці вивчення діячності та синхронії фемінітивів української мови дало змогу встановити сукупність статичних явищ як результатів інтенсифікаційних процесів і динамічних явищ як результатів екстенсифікаційних змін. У зв'язку з цим вказані поняття вможливили оцінку фемінітивів із різних боків – словотвірного, лексичного, граматичного, функційного та інших. Після порівняння лексичних явищ як результати інтенсифікації встановлено сукупність семантичних розрядів, збережених від попередньої доби до наступної і доповнених унаслідок творення нових слів чи розширення їх семантичної структури, а результати екстенсифікації – поповнення семантичних розрядів новими одиницями (напр., у давньоукраїнський період – помірно зростання всіх тематичних груп, у староукраїнський період – назв жінок за соціальними, атрибутивними ознаками, у новий український період – назв жінок за стосунками, поведінкою, вчинками та ін.; а в ХХ ст. – назв жінок за діяльнісними, функційними ознаками та ін.). Зіставлення словотвірних явищ дало змогу визначити такі результати інтенсифікації, як збільшення кількості суфіксальних словотвірних типів, що слугують базою для формування нових

слів, а результати екстенсифікації – творення дериватів за відомими словотвірними типами, виникнення нових словотвірних моделей.

Вияв інтенсивних та екстенсивних явищ на кожному історичному зрізі неоднаковий, у наступний період відмінний від попереднього. Так, у давньоукраїнській мові інтенсивною лексичною частиною у фемініконі були семантичні розряди найменувань жіночого роду, успадковані з праслов'янської доби, а екстенсивною – нові семантичні розряди назв жінок за церковно-релігійними, національно-етнічними ознаками, а також слова, що ввійшли до відомих розрядів (*боярня, ключьниця, невѣстька, отчичька, падъчерица, проскуръниця* та ін.). Для староукраїнської мови вказані ресурси становили вже інтенсивну частину, а супроводжені новими екстенсивними змінами – розширення семантичних розрядів новими лексичними одиницями, виникненням відандронімних і відпатронімних фемінітивів (назв дружин і дочок за різними ознаками чоловіків і батьків) та ін. У новий український період семантичні розряди фемінітивів – це інтенсивна складова, а збагачення їх народнорозмовними словами і формування власної стилістично маркованої лексики – це екстенсивна частина. Українська мова минулого сторіччя зберегла попередні тематичні групи фемінітивів як інтенсивну частину і внесла в них чимало нової виробничої та фахової лексики загалом як екстенсивну частину. На сучасному етапі маємо розвинуті та розширені лексико-семантичні групи загальних назв жінок як вияв інтенсивних процесів та архаїзацію і неологізацію в межах практично кожної тематичної групи слів як вияв екстенсивних інновацій.

У сучасних умовах демократизації українського суспільства, глобалізації міждержавних відносин актуальним стало продуктивне і прогресивне творення іменників жіночого роду з професійним значенням. Цьому процесу сприяють як лінгвальні чинники (багата словотвірна база, розвинена система дериваційних засобів, усталені словотвірні одиниці), так і екстралінгвальні чинники (вплив феміністичного руху, соціалізація жінки в суспільстві, вихід її на державну та міжнародну арену, досягнення нею високого рівня фахових компетенцій). Але до теперішнього часу не простежувалося такого активного творення та вживання агентивних іменників жіночого роду. Сягаючи витоків цієї категорії фемінітивів, слід зазначити, що праслов'янській мові було відомо вже чимало первинних назв жінок за різними діями, функціями та зайнятістю загалом, які відображали екстенсивні процеси, оскільки вказані лексичні одиниці характерні були тільки для цієї доби, утворені від індоєвропейських коренів, напр.: **bajadlica, *bъračьka, *čarovьnica, *dojidlica, *dojidlьnica, *jъaščaja, *kosěja, *kōdělьnica, *kъrmidlica, *lěkarica, *melica, *metačьka, *mykadlьnica, *mytica, *nastavьnica, *navodьnica, *nitьnica, *obględьnica* [Брус 2019: 70].

У давньоукраїнський період найменування жінок за діяльністю – це семантичний розряд фемінітивів спільнослов'янського походження, що являв собою вже інтенсивний компонент, що зазнав потужних екстенсивних змін. На ранній писемний період припало, ймовірно, формування найбільшої кількості агентивних іменників жіночого роду, порівняно з праслов'янським періодом, і саме завдяки впливу церковнослов'янської мови, для якої властиві були складні слова, суфіксальні утворення з *-ниця-а, -лиця-а*, що великою мірою поширилися внаслідок християнізації руських земель і пошанування Божої Матері (*благодѣтельница, благовѣстьница, кормительница, хранительница, учительница, проповѣдъница* та ін.). Фемінітиви з давніми коренями як інтенсивні елементи належали до праслов'янських утворень (*дъвьрница, ключьниця, служьница* та ін.), а слова з відчутним церковнослов'янським відтінком – до екстенсивних одиниць (*зелениця, началниця, податьниця, причастьниця, пророчица, проскуръниця, ремьствьниця, чародѣиница* та ін.). Однак для

давнього книгописання такі фемінітиви були рідкісним явищем, оскільки й будь-яка діяльність, імовірно, відображалася найбільше в розмовному мовленні [Брус 2019: 94].

Уже в староукраїнській мові назви жінок за діяльнісними, функційними ознаками становили найбільший семантичний розряд, значно примножений, порівняно з давньоукраїнським періодом. Слова цього розряду характеризували жінок за господарсько-побутовою, благодійно-доброчинною, церковно-релігійною, культурно-освітньою і навіть войовничою діяльністю, з яких господарсько-побутова була визначальною для жінок. Назви осіб за господарсько-побутовою зайнятістю засвідчували участь жінок у виробничій (*винничка* «жінка, яка виготовляє і продає вино», *проскурниця* «жінка, яка виготовляє проскури» *млинарка*, *крамарка*, *кухарка*, *гафтарка*, *швачка*, *шинкарка*) та невиробничій (*домовниця* «жінка, яка займається господарюванням», *дворничка* «служниця», *челядниця* «служниця» та ін.) сферах. Структурування вказаного семантичного розряду на підгрупи й активне творення нових дериватів у межах кожної з них, розширення їхньої твірної бази – екстенсивні зміни, порівняно з інтенсивними явищами – семантичним розрядом загалом, успадкованим із минулої доби, напр.: *аптекарка*, *акторка*, *вихованка*, *выбавытелка*, *докторка*, *дорадниця*, *закупка*, *клопотниця*, *кредиторка*, *повитуха*, *покровителька*, *помочниця*, *потѣшителка*, *приносителка*, *продавниця*, *прохачка*, *пѣстунка*, *строителка*, *участниця*, *учениця*, *фундаторка*, *хранителниця* та ін. [Брус 2019: 121–122].

У новій українській літературній мові цей семантичний розряд являв собою результат інтенсифікації, а нові кількісні та якісні зміни в ньому – наслідки екстенсифікації. У минуле відійшли назви жінок церковнослов'янського походження (*кормителниця*, *питателниця*, *побѣдителниця*, *строителниця*, *творителниця*, *укротителниця* та ін.) та виникло багато нових груп фемінітивів за семантикою, що й засвідчило про екстенсифікаційні процеси. Фемінітиви цього розряду поділялися на кілька груп: назви жінок за господарсько-побутовою діяльністю (*сапувальниця*); за торговельно-економічною (*солярка*); за доброчинною (*миротворниця*); за навчальною (*школярка*); за суспільно корисною (*управителька*); за обрядовими функціями (*колядниця*); за злочинними діями (*лупійка*); за ситуативними ознаками (*ночувальниця*). Назви жінок цього розряду мали міцне народнорозмовне опертя, бо сформувалися в середовищі простого люду, де жіноча праця була дуже різноманітною і навіть визначальною в окремих видах робіт (варіння, прання, миття тощо), напр.: *праля*, *доїльниця*, *дробинниця*, *ключниця*, *учариця*, *килимниця*, *куховарка*, *мазальниця*, *прядінниця*. Крім того, втіленням багатофункціональної діяльності жінки стали синонімічні ряди слів, напр.: *желя*, *женчиха*, *женьчарка*, *жниця*, *жнійка*; *прядка*, *прядунка*, *прядуха*, *прыхя*, а також емоційно оцінні лексеми, напр.: *коровайниця*, *коровайничка*; *відьоха*, *відюга* [Брус 2019: 150–151].

У минулому сторіччі семантичний розряд назв жінок за професійними, діяльнісними, процесуальними, функційними характеристиками – це інтенсивна частина у фемініконі української мови. Просте на складі його позначилася багатоаспектна і різноспрямована жіночв праця в ХХ ст., зумовлена науково-технічним прогресом, культурно поступом, соціально-економічним розвитком, виникненням науки, освіти, культури, різних галузей промисловості, сільського господарства, де майстерність, витривалість, посильність, відповідальність жінок знайшли найбільше вираження. Тому й до складу цього розряду ввійшли назви жінок за спеціалізацією в промисловій, будівельній галузях, виробничо-технічними і ремонтно-будівельними діями; навчально-освітньою, науково-професійною діяльністю; літературно-творчою, культурно-мистецькою діяльністю; сільськогосподарською, дорожньо-транспортною діяльністю; соціально-правовою, торговельно-економічною діяльністю; спортивною і туристичною діяльністю; військово-воєнною, поліцейською діяльністю; медичною, санаторно-профілактичною діяльністю; адміністративними, управлінськими, керівними функціями; службовими дорученнями, процесами, обов'язками; доброчинними діями; суспільно-громадською, організаційною діяльністю; за успіхами, здобутками, досягненнями; надприродними діями; обрядовими функціями; ситуативними, тимчасовими діями; злочинною діяльністю. Ця диференціація і визначила численні екстенсивні зміни в названому семантичному розряді фемінітивів [Брус 2019: 178–179].

У межах семантичного розряду назв жінок за професійними, діяльними, процесуальними, функційними ознаками маємо сьогодні ті самі групи слів як результати інтенсифікації і незначне поповнення їх новими словами як результати екстенсифікації. Це назви жінок за сільськогосподарською і дорожньо-транспортною діяльністю (*вагонетниця, водійниця*); господарсько-побутовою та обслуговувальною (*гарнірувальниця, каструльниця*); медичною і санаторно-профілактичною (*інфекціоністка, терапевтка*); військово-військовою, поліцейською (*ад'ютантка, міліціантка*); адміністративними, управлінськими обов'язками (*президентка, проректорка*); службовими функціями, дорученнями, процесами (*агентка, детективістка*); за суспільно-громадською, організаційною діяльністю (*відтворювачка, форумчанка*); успіхами, здобутками, досягненнями (*достойниця, фахівчиня*); добродійною, добродійною діяльністю (*благодійниця, дарувальниця*); злочинними діями (*вивідувачка, махіаторка*); надприродними функціями, заняттями (*візіонерка, духовидиця*); обрядовими функціями (*віншувальниця, говільниця*); ситуативними, тимчасовими діями (*безбілетниця, користувачка*). Характерною ознакою такої сучасної фемінізації стало намагання виокремити жінку в межах професійної діяльності, показати її особливу роль, компетентність, що й спричинило активізацію власних словотворчих ресурсів і формування дериватів переважно від назв професій, відомих ще з минулого століття (*барменка, водійка, пасічниця, перевізниця, ветеранка, лідерка, метреса, віншувачка, конкурсантка* та ін.) [Брус 2019: 238–239].

Рівень інтенсивних та екстенсивних процесів у фемінітивній підсистемі в межах синхронних зрізів і під час переходу від одного до іншого часового проміжку відобразила продуктивність та регулярність її компонентів. Досліджуючи ці величини, учений І. І. Ковалик зазначав, що в дериватології має бути встановлено два види продуктивності: емпіричний та системний, із яких перший належить до діакронії, а другий – до синхронії. [Ковалик 2007: 225–226]. Так, для відображення продуктивності словотвірного типу як визначальної класифікаційної одиниці словотвору важливо встановити, наскільки він активний для творення нових дериватів. Під час дослідження продуктивності словотвірного типу слід враховувати афікси, твірну базу, словотвірне значення. Ступені продуктивності необхідно з'ясувати в синхронії та в діакронії. Він зазначав, що «показником ступеня продуктивності словотвірних типів на різних етапах розвитку мови буде наявність відповідної кількості лексичних новоутворень, у яких виявляється той чи інший словотвірний тип» [Ковалик 2007: 226].

Під час визначення продуктивності мовних одиниць суттєвим є врахування їх регулярності і нерегулярності, бо зростання продуктивності зумовлює посилення регулярності, а зниження продуктивності – зменшення або зникнення регулярності. Зважаючи на це, мовознавець І. І. Ковалик зазначав, що регулярними будуть ті словотвірні типи, за якими від конкретних основ завжди можна утворювати нові похідні слова. Унаслідок зовнішніх і внутрішніх чинників словотвірні типи можуть посилювати або послаблювати свою регулярність. Словотвірними типами, які виявляють тенденцію до зростання своєї регулярності, дериватолог уважав і словотвірні типи назв осіб чоловічої статі та відповідних назв осіб жіночої статі (*тракторист – трактористка, викладач – викладачка* та ін.). Водночас нерегулярні словотвірні типи він розглядав як спорадичні (*пастух, попадя*) [Ковалик 2007: 226].

Поняття продуктивності та регулярності словотвірних одиниць, схарактеризовані у працях І. І. Ковалика, стали базовими для розкриття продуктивності й непродуктивності, регулярності й нерегулярності класифікаційних одиниць та величин у фемінітивній підсистемі української мови. У лексичному аспекті такі поняття введено під час аналізу семантичних розрядів назв жінок та окремих лексичних одиниць, а на словотвірному рівні – під час розкриття способів деривації, словотвірних

типів, дериваційних формантів та ін. Основним показником продуктивності фемінітивних явищ і процесів стала кількість одиниць, що спричинила визначення високого, середнього та низького рівня продуктивності. До того ж, у синхронії продуктивність визначено шляхом фіксації певної кількості одиниць та встановлення їх відношень із аналогічними чи подібними одиницями, тобто системно, а в діяхронії – це зміни в продуктивності від одного до іншого зрізу, що дало змогу зафіксувати низку спільних і відмінних ознак між різними історичними етапами.

Класифікація фемінітивів української мови за лексичними, словотвірними, стилістичними, функційними ознаками зумовила розмежування відповідних одиниць на продуктивні, малопродуктивні і непродуктивні. На лексичному рівні таку характеристику втілено для визначення продуктивності насамперед семантичних розрядів. Так, у давньоукраїнській мові зафіксовано незначну кількість іменників зі значенням жіночості, що не викликало потреби у визначенні їхньої продуктивності, однак далі більшість семантичних розрядів зазнавали розширення (назви жінок за діяльнісними, соціальними, атрибутивними ознаками та ін.), що зумовило виділення їх за спадом продуктивності. Фіксація численної кількості номінацій вказувала на високу продуктивність семантичних розрядів, напр., назв жінок за професійними, функційними ознаками в сучасній українській мові, порівняно з іншими семантичними розрядами, напр., назвами жінок за сімейно-родинними зв'язками або церковно-релігійними особливостями.

На словотвірному рівні розглянута продуктивність способів словотворення, словотвірних типів, словотворчих засобів. В аналізі давньоукраїнського матеріалу її використано для розмежування малопродуктивних і непродуктивних словотвірних типів, а від староукраїнської доби зростання кількості різних за структурою похідних слів зумовило поділ словотвірних типів на продуктивні, малопродуктивні і непродуктивні. Співвідношення між ними простежено на кожному часовому зрізі та виявлено зі змінами від попередньої доби до наступної. Продуктивні словотвірні типи представлені найбільшою кількістю дериватів, малопродуктивні – порівняно невеликою кількістю номінацій, а непродуктивні – поодинокими назвами. З різною продуктивністю показано і словотвірні моделі фемінітивів. Так, у староукраїнській мові малопродуктивними були відфемінітивні, відприкметникові та віддієслівні утворення на *-к-а* (*дѣвка, вѣщка, любка*), але високопродуктивними відмаскулінативні деривати із формантом *-к-а* (*абтекарка, еретичка, опекунка*), зокрема з модифікаційним словотвірним значенням (*одиначка* «єдина дочка у батьків»), менше з мутаційним (*кушнѣрка* «дружина кушніра»). Словотвірні типи й інші словотвірні величини класифіковано за продуктивністю з урахуванням усіх їхніх компонентів.

Отже, вивчення фемінітивів української мови в діяхронному та синхронному аспектах побудовано на спеціально розробленій методиці дослідження, до якої увійшло визначення статичної й динамічної мовних явищ, інтенсивних та екстенсивних ресурсів, продуктивності й непродуктивності мовних явищ. Сукупність динамічних і статичних даних у фемінітивній підсистемі української мови на різних етапах її розвитку засвідчив змінність і стабільність різних мовних змін. Процеси інтенсифікації та екстенсифікації відобразили взаємодію відомих і нових фемінітивних елементів. Поняття інтенсифікації та екстенсифікації стали основними величинами в методиці дослідження категорії іменників жіночого роду на словотвірному, лексичному, функційному рівнях. Показником рівня вияву явищ і процесів у фемінітивній підсистемі стала продуктивність та регулярність її компонентів.

Література

- Брус 2019: Брус, М. П.: Фемінітиви в українській мові: генеза, еволюція, функціонування. Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ 2019.
- Грещук 2009: Грещук, В.: Історичний розвиток словотвірної структури українських іменників на *-ість (-ость)*. In: Студії з українського мовознавства. Вибрані праці / упорядник Р. Бачкур. Місто НВ, Івано-Франківськ 2009. с. 168-180.
- Карпенко 1993: Карпенко, Ю. О.: Українська гіпотеза. In: Мовознавство. № 5. 1993. с. 3-8.
- Ковалик 2007: Ковалик, І.: Дериватологія (словотвір) як самостійна лінгвістична дисципліна та її місце у системі науки про мову. In: Вчення про словотвір. Вибрані праці. Ч. I / упорядник та автор передмови В. Грещук. Місто НВ, Івано-Франківськ – Львів 2007. с. 224-227.
- Німчук 2005: Німчук, В. В.: Походження української мови. In: Етнічна та етнокультурна історія України: у 3-х т. / ред. О. Б. Діденко, Є. І. Мазніченко, К. В. Харченко; відп. ред. Г. А. Скрипник. Т. 1. Кн. 2. Наукова думка, Київ 2005. с. 351-468.
- Російсько-український словник 1924: Російсько-український словник / ред.: В. М. Ганцов, Г. К. Голоскевич, М. М. Грінченкова; гол. ред.: акад. А. Е. Кримський. 1924. [Електронна версія російсько-українського словника / підготував О. Телемко]. Київ, 2007. Режим доступу: Krymskyi_Ahatanhel/Ros-ukr_akademichniy_slovyk.pdf.
- Смаль-Стоцький 1996: Смаль-Стоцький, С.: Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення. In: Історія української мови: хрестоматія / упоряд.: С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. Либідь, Київ 1996. с. 48-119.
- Тимченко 1996: Тимченко, Є.: Слов'янська одність і становище української мови в слов'янській родині. In: Історія української мови: хрестоматія / упоряд.: С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. Либідь, Київ 1996. с. 38-47.
- Шевельов 2002: Шевельов, Ю.: Історична фонологія української мови / переклад з англійської С. Вакулєнка, А. Даниленка; редактор Л. Ушкалов. Акта, Харків 2002. 1056 с.

Анотація

У статті зазначено, що методика вивчення фемінітивів української мови ґрунтується на використанні багатьох принципів – дослідження статичних і динамічних явищ, виявлення інтенсивних та екстенсивних процесів, встановлення продуктивності та регулярності мовних одиниць і величин. Ці принципи втілено в діахронному та синхронному аналізі фемінітивів. У діахронії з'ясовано зміни, що відбулися в історії розвитку категорії іменників жіночого роду, а в синхронії встановлено характерні ознаки фемінітивів кожного етапу: статичні й динамічні, інтенсифікаційні й екстенсифікаційні, продуктивні й регулярні. Найважливішим завданням став розгляд процесів інтенсифікації та екстенсифікації, що відобразили рух у фемінітивній підсистемі від попереднього до наступного зрізу або в межах одного часового проміжку. Реалізація цього завдання дала змогу встановити сукупність статичних явищ як результатів інтенсифікаційних процесів і динамічних явищ як результатів екстенсифікаційних змін.

Ключові слова: фемінітивна підсистема, статика, динаміка, інтенсифікація, екстенсифікація, діахронія, синхронія.

Summary

The article states that the method of studying feminine forms of the Ukrainian language is based on the use of many principles - the study of static and dynamic phenomena, the identification of intensive and extensive processes, the establishment of productivity and regularity of linguistic units and quantities. These principles are embodied in the diachronic and synchronic analysis of feminines. In diachrony, the changes that took place in the history of the development of the category of feminine nouns are clarified, and in synchrony, the characteristic features of feminines of each stage are established: static and dynamic, intensifying and extensifying, productive and regular. The most important task was to consider the processes of intensification and extensification, which reflected the movement in the feminine subsystem from the previous to the next section or within one time interval. The implementation of this task made it possible to establish a set of static phenomena as the results of intensification processes and dynamic phenomena as the results of extensification changes.

Key words: feminine subsystem, statics, dynamics, intensification, extensification, diachrony, synchrony.

Брус М. П. Процеси інтенсифікації та екстенсифікації в історії фемінітивів української мови. *XI Оломоуцький симпозиум україністів «Україністика в новому тисячолітті: проблеми мови, літератури і культури»*: матеріали Міжнародної наукової конференції (2 грудня 2022 р.). Оломоуць: Університет Палацького в Оломоуці, 2022.